

מדריך ירושלים מן הגניזה הקאהירית

מאת יוסף ברסלבי (ברסלבסקי)

בחומות הר־הבית, שבו הותר ליהודים להתפלל לאחר שגורשו משאר השערים. הוא מאשר את הידיעה על מעמד העלוב של יהודי ירושלים שעה שנוקקו ל"שער המזרחי", או ל"שער הכוהן", שהיה מקודש בעיניהם יותר מכל השערים האחרים. מתכנו אף ניתן להסיק בעקיפין, ש"קבר זכריה" ורובע הקראים, שהקיף אותו, לא היו בפרק־זמן זה לרגלי הר־הזיתים, הואיל והמצבה הקרויה היום "קבר זכריה" נקראה בימים ההם "קבר ארנן היבוסאי". לסוף מאתר המדריך, זו הפעם הראשונה, את מקום התפילות, העצרות והגניזת עולי־הרגל בהושענא־רבא בהר־הזיתים בתקופת גאוני ארץ־ישראל ומעורר שוב את השאלה: "אימתי הוחל בתפילה לות ובטכסים בהר־הזיתים?" להלן ניתן תרגום המדריך, קטע־קטע לפי נושאים, בצירוף ניתוח הדברים. המלים, הביטויים והמובאות מן המקרא ומן הספרות התלמודית מובאים בפיסוק האותיות.

א. שערי חולדה – שערי המשנה – שערי הנביא (שורות 1–6)

"..... וצד זה נשאר מאז בנה אותו שלמה שערי חולדה, והערכים יקראו להם שערי הנביא. ובתוכם אבן, יקראו לה השמש הקטנה, ושם עמוד, באמצע הכיפות אשר תולכנה אל אמצע (או: אשר תשאנה את אמצע) המסגה, אשר בו יתפללו ישמעאל. היקפו (של העמוד) ג'ב זרתות. ואותו מקום (מבפנים) יקראו לו שערי המשנה – והיא יושבת בירושלים במשנה".

זיהוי "שערי חולדה" עם "השער הכפול" הסתום בחומה הדרומית של הר־הבית¹ – מקורו ב"חמישה שערים היו להר הבית, שני שערי חולדה מן הדרום משמשים כניסה ויציאה" (מידות פ"א, מ"ג). השם ניתן להם ודאי על שום קרבתם, או יציאתם, אל קבר חולדה הנביאה, שהיה בעיר דויד, מדרום להר־הבית² (תוס' ב. בתרא א, א, עמ' 399; נגעים ו, ב, עמ' 625; אבות דר"נ, פרק לה). מסורת עתיקה קובעת, ש"שער הכהן ושערי חולדה לא חרבו לעולם, עד שיהדשם הקב"ה" (שיהש"ר ב, ט, ס"ד); ואכן, הסף, המש"ן קוף, העמוד המונוליטי המרכזי באולם־השערים וכיפות

בקטלוג של אוסף הגניזה הקאהירית שבבית־הספרים האוניברסיטאי בקמבריג' רשום הציון הבא: "T.-S. Fragments (arabic) 53. Dr. Hirschfeld Selection No. 2 (2 small leaves). An Arab vellum (uncleared), Topography of Jerusalem." הדברים אמורים בשני דפי־קלף צמודים (גדלם 13×10 ס"מ), שהם, כנראה, שריד ממדריך, שהותקן בצורת חוברת או ספר. הם קרועים בראשיהם, לקויים בהמשכם ומטוש־טשים פה ושם מחמת הרטיבות, שמסמסה את הדיו שבה נכתבו. העמוד הרביעי נמחה כמעט לגמרי, ואפשר להבחין בו רק כמה מלים וצירופי־מלים. אף־על־פי־כן ראויה היא "הטופוגראפיה של ירושלים", שמהותה "לא נתבררה" עד היום, לגאולה מן הנשייה, שכן לפנינו קטע לא רק מן המדריך היחיד בכל הספרות היהודית העתיקה, אלא גם מקור לבחינת בעיות יישוביות אחדות של ירושלים בתקופת גאוני ארץ־ישראל.

הקטע שהגיע לידינו מצטיין בכמה מעלות של מדריכים מודרניים: (א) המחבר מוליך את המסייר בתוואי טופוגראפיה עקיב למופת. הוא פותח בשערי החומה הדרומית של הר־הבית, עובר אל שערי החומה המזרחית, יורד אל המצבות המפורסמות בנחל קדרון, עולה אל מרומי הר־הזיתים, יורד אל עין־רוגל, עובר בגיא בן־הינום, עולה אל "ציון, תנחום במהרה" ויוצא אל קבר רחל ואל בית־לחם; (ב) בצד שם עברי היסטורי או מסורתי הוא מביא גם את השם העברי; ולהפך: בצד שם ערבי – את השם העברי; (ג) לפרקים מפרש הוא או מסביר את השמות; (ד) הוא מתאר כמה שרידים ארכיאולוגיים ומוסר לנו אפילו את ממדיהם; (ה) הוא משלב בהרצאתו הערבית מובאות מתוך המקרא והספרות התלמודית, שתכליתן להחיות את זכרם של המקומות המסורתיים ולהבליט את חשיבותם או את קדושתם ההיסטורית; (ו) הוא מזכיר גם מקומות מוסלמיים ונוצריים, הנקרים למסייר בדרך סיורו, ויש שהוא אף מקדיש להם תיאור או הסבר.

המדריך מעורר עניין רב בכמה שמות ומסורות עבריים, שאין להם זכר במקורות יהודיים אחרים, וכן בכמה שמות ערביים, שלא נפקדו בספרי הגיאוגראפים הערביים של ימי־הביניים, שהיו לנגד עיני. בייחוד מפתיעים השמות והמסורות, השונים תכלית שינוי מאלה המקובלים לאחר תקופת נוסע־הצלב ועד ימינו. המקור הנדון מעורר מחדש את בעיית השער האחרון

1. השער מרוחק 170–180 מ' מן הקצה המזרחי של החומה הדרומית. ראה: G. Dalman, *Jerusalem und sein Gelände*, Gütersloh, 1930, S. 256; P.L.H. Vincent & P.A.-M. Stève, *Jerusalem de l'Antiquité à l'Époque Moderne*, Recherches d'Archéologie et d'Histoire, Paris, 1956, III, p. 317.
2. בירושלמי, נזיר פ"ט, ה"ג, הגירסה היא: "קברי בני חולדה".

והיא יושבת בירושלים במשנה" (מל"ב כב, יד; דה"ב לד, כב). שער בשם "המשנה" אינו נזכר לא במקרא ולא בספרות שלאחריה, אך אפשר היה להקיש על קיומו מתוך דברי הנביא: "קול צעקה משער הדגים ויללה מן המשנה" (צפ"א, י). מה "דגים" שער – אף "משנה" שער¹¹, מה גם ששערים אלה נקראו במפורש על שמה של חולדה, ש"ישבה במשנה" – "שערי חולדה".

ב. "אבואב אל-אכמאס" ו"דאר אל-אכמאס" (שורות 6–7)

"והשערים בחומה הדרומית – ייקרא להם אבואב אל-אכמאס, ודאר אל-אכמאס הוא לפניהם, והוא ייקרא חצר בת- [שבע]". "שערי אל-אכמאס" ו"בית אל-אכמאס" אינם נזכרים בכתבי הגיאוגרפים הערביים של ימי-הביניים, המתארים את חומות הר"הבית; ואף-על-פי-כן יש בידינו לעמוד על מקור השם "אל-אכמאס" ועל משמעותו וכן על השערים והבית שנקראו בשם זה.

"משרתי (מסגד כיפת-הסלע)" – כותב אל-מקדיסי – "הם ממלוכים, שנקבעו על-ידי הכליף עבד אל-מלך מחמישית השבויים; על-כן קראו להם 'אל-אח'מאס'. אין (במסגד) משרתים זולתם. ולהם תורנות אשר ישמרו עליה"¹².

על משרתים (ממלוכים) בהר"הבית מדברים גם אבן אל-פקיה¹³ (903), אבן עבד רבה¹⁴ (913) וח'וסראו¹⁵ (1047) ועוד, אך ללא ציון כינויים של משרתים אלה. מוג'יר אל-דין (סוף המאה ה"ט – תחילת המאה ה"ט) מצייין, ש"עבד אל-מלך בן מרוואן מינה משרתים בעלי-קומה, שלוש מאות במספר, שנקנו עבורו בחמישית (!) האוצר. כשמת אחד מהם (מן המשרתים) עמד תחתיו בנו, או בן-בנו, או מבני משפח"תו. הם מקבלים שכר תמיד, יהיה מספר צאצאיהם אשר יהיה"¹⁶. אך גם הוא אינו קובע, שכינויים של משרתים אלה היה "אל-אח'מאס". משמעות "אל-אכמאס" (הח"י"ת הערבית כתובה דרך-קבע בתעודות הגניזה בכ"ף) היא אפוא "החמישיים", או "החומשים". כינוי זה דבק במשרתי הר"הבית במשך שלוש מאות שנה, לפחות, מימי עבד אל-מלך, באמצע המאה הז', ועד ימיו של אל-מקדיסי, בשלהי המאה הי'. בשם "שערי אל-אכמאס" ודאי נתכוון המדריך ל"שער

11. מן הראוי לציין, שגם רשיי תפס פעם אחת את המשנה-כשם של שער, אולם בהסתמכו על שיבוש בכתב-יד של תרגום ירושלמי לצפ"א, י (ייללה מן המשנה – ייללה מן עופא"; כך הגירסה גם במקראות גדולות, הוצאת שוקן, תרצ"ח) פירש: "מן המשנה – משער העופות, שהוא שני לו (לשער הדגים)". לפי הרד"ק היתה הגירסה הנכונה "אולפנא", ועל-כן פירש כאן: "מן המשנה – הוא בית-המדרש".

12. אל-מקדיסי (למעלה, הערה 4), עמ' 171.

13. ابن الفقيه, كتاب البلدان, הוצאת M. J. De Goeje, 1885, עמ' 100.

14. ابن عبد ربه المقدم الفريد, קאהיר, 1899, עמ' 261.

15. נאצר ח'וסראו (למעלה, הערה 5), עמ' 24.

16. مجير الدين الحنبلي المقدسي, الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل, הוצאת קאהיר, 1886, עמ' 348.

האולם, המעוטרים עיטורים נאים, מיוחסים לימי בית שני³. "והערבים יקראו להם שערי הנביא". השם "שער הנביא" נזכר אצל אל-מקדיסי⁴ (985) ואצל נאצר ח'וסראו (1047)⁵. האחרון מסביר את טעמו של השם ככניסתו של הנביא מוחמד דרך שער זה אל "מסגד אל-אקצא" ב"ליל המסע" שלו, כשהוא רכוב על גבי בהמת-הרכיבה האנדית "בורק" ("ברק")⁶.

"ובתוכם אבן, יקראו לה השמש הקטנה". "השמש הקטנה" אינה נזכרת בכתבי הגיאוגרפים הערביים המתארים את הר"הבית, ואף לא על-ידי נאצר ח'וסראו, המקדיש לאולם הפנימי של "שער הנביא" תיאור ססגוני למדי. לפי תיאורו המעניין של ח'וסראו, היו קירות האולם מצופים חרסינה צבועה ומפוארת כל-כך, עד שהעיניים היו מסתנורות תוך הסתכלות בהם, או "כשקרני-השמש נופלות עליהם – הם מזהירים כל-כך, עד שמראם הנהדר מביא את המסתכל במבוכה"⁷. ייתכן אפוא, שאחת האבנים המצוירות, שהזכירה בקרני-השמש, נקראה בשם "השמש הקטנה"; או שמא נצטייר אחד העיטורים בכיפות האולם, המיוחסים לימי בית שני, כ"שמש קטנה"⁸?

"ושם עמוד, באמצע הכיפות אשר תולכנה אל אמצע (או: אשר תשאנה את אמצע) המסגד אשר בו יתפללו ישמעאל. הקיפו נ"ב זרתות"⁹. ח'וסראו מתפעל מאוד מן "עמוד" ומן "הכיפות" הנושאים עליהם את המסגד, "בלא להיפגע פגיעה כלשהי". "אבני השער בכלל גדולות כל-כך" – מצייין הוא – "עד שאין הדעת תופסת כיצד ניתן להתקינן בידי אדם, זולת שלמה בן דויד". גובה העמוד הוא, לדבריו, ט"ו אמות¹⁰ ועביו ד' אמות; ואילו המדריך שלפנינו קובע, שהיקפו של העמוד הוא נ"ב זרתות, שהן 11.50 מ', בקירוב (ה"זרת" היא 20–22 ס"מ); לפי קוטר העמוד אצל ח'וסראו, מתקבל היקף של 12 מ', לערך.

"ואותו מקום (אולם השער) יקראו לו שערי-המשנה –

3. דעה אחרת מייחסת אותם, ולו רק בחלקם, לימי יוסטיניאנוס. ראה פרטים: C. Watzinger, *Denkmäler Palästinas*, Leipzig, 1935, II, S. 35 ff; J. Simons, *Jerusalem in the Old Testament*, Leiden, 1952, p. 428/3.

4. احسان التقاسيم في معرفة الاقاليم, הוצאת M. J. De Goeje, 1906, עמ' 170.

5. ناصر خسرو علوي سفرنامه، نقله الى العربية يحيى الخشاب، القاهرة 1945, ص. 26.

6. ראה: סורת אל-אסרא (פרשת מסע-הליל), בתרגומו של י. י. ריבלין, והערותיו שם.

7. נאצר ח'וסראו, שם, שם.

8. חלק מעיטורים אלה הושחת – כנראה בשנים 1925–1928 – לרגל תיקונים: "Les travaux de consolidation du 1925–1928 ont défiguré l'aspect des supports antiques," *Les Guides Bleus*, Syrie-Palestine, Paris, 1932, p. 588.

9. את תמונת העמוד ראה ב-G. LeStrange, *Palestine under the Moslems*, p. 125.

10. יש כתב-יד הגורסים 11 וגם 14 אמה. ראה: *Palestine under the Moslems*, עמ' 175.

זאת לי, אשר נשבעתי מעבור מי נוח עוד על הארץ" (ירושלמי, תענית ג, ט; בבלי, תענית כב, ע"ב; תוס' תענית ג, א, עמ' 218). חז"ל כינו ללא ספק בשם "קרן העופל" את הפינה הצפופית-המערכתית של עיר דויד¹⁹ (דה"ב כז, ג; לג, יד; מי' ד, ח; נחמ' ג, כו—כז; ועוד), ואילו בימי חיבורו של המדריך ייחסו יהודי ירושלים את השם לפינה הדרומית-המזרחית של הרה"בית.

ו. עין המזרח (שורה 10)

"ולמטה בוואדי ג'הנם— הוא עין המזרח". בשם "וואדי ג'הנם" כינו הערבים בימי-הביניים את נחל קדרון. "עין המזרח" הוא ודאי עין ג'חון. היום הוא נקרא "עין אל-דרג" ("עין המדרגות")— בשל המדרגות היורדות אליו, או "עין סתנא מרים" ("עין גבירתנו מרים")— מחמת קרבתו לקבר מרים, אמו של ישו, בנחל קדרון.

ז. שערי הרחמים— שער ניקנור (שורות 10–13)

"ובחומה המזרחית ולה שני שערים, ייקרא להם שני שערי הרחמים ושם (בפי היהודים): שער ניקנור, בו היה כהן גדול מטהר את הזבים ואת הזבות ואת המצורע ומשקה את הסוטה". השם "שערי הרחמים" אינו נזכר במקורותינו הקדומים. השערים עצמם הם מבניין ביזאנטי מאוחר, אם-כי יש סבורים, שנבנו במקום שער קדום יותר²⁰. "שער ניקנור" עצמו היה בכניסה מ"עזרת-הנשים" אל "עזרת ישראל". בתוך הרה"בית: "מעלין אותה (את הסוטה) לשער המזרח שעל פתח שער ניקנור, ששם משקים את הסוטה, ומטהרין את היולדות, ומטהרין את המצורעים" (סוטה א, ה)²¹. משמעות "שער המזרח שעל פתח שער ניקנור" היא הצד המזרחי של שער ניקנור, הפונה אל עזרת-הנשים, שכן משער ניקנור ולפנים עזרת-ישראל התחיל מחנה השכינה, שבו קרב הנכנס אל קדשי בית-המקדש (כמ"ר ז, ח). כמדור מה, שזיהוי "שערי הרחמים" עם "שער ניקנור" בא בעקבות השוויון בשני פתחים; על שער ניקנור נאמר: "ושני פשפושין היו לו, אחד מימינו ואחד משמאלו" (מידות ב, ו); וגם ל"שערי הרחמים" היו שני פתחים, האחד "באב אל-תובה" ("שער התשובה") והשני "באב אל-רחמה" ("שער הרחמים").

ח. "השער המזרחי— נעשה היום... וזוהמה" (שורות 13–15)

והיה לפנים שם שער ייקרא לו שער המזרחי, וברוב העונות נעשה היום... וזוהמה". ב"שער המזרחי" התכוון המדריך לשער שעליו נאמר: "בערב יום הכפורים, שחרית,

19. בתענית כב, ע"ב, ככתוס' תענית, הגירסה היא: "קרן אפל". רשי' פירש: "קרן אפל— שן סלע גבוה, וכך שמו".

20. Simons, Jerusalem, p. 428.

21. מחבר המדריך השמיט בדבריו, שנכתבו, כנראה, על-פי הזכרון, את "טיהור היולדות", אך לעומת זאת הוסיף את "טיהור הזבים והזבות", החסר בסוטה א, ה. הוא זכר פרט זה, כנראה, מכריתות ב, א.

המשולש" הסתום שבחומה הדרומית של הרה"בית, ממזרח ל"שערי חולדה", שכן להלן מזהה הוא את שלושת פתחיו עם "שער המים, שער השיר ושער הנשים". דרך שערים אלה נכנסו משרתי המסגד תחילה אל "אורות שלמה" מתחת להרה"בית, ששימשו אולי מחסנים למסגדי הרה"בית, ומשם יצאו לעבודתם.

ג. דאר אל-אכמאס— "חצר בת-שבע" (שורות 7–8)

הבית שבו התגוררו משרתי הרה"בית נקרא "דאר אל-אכמאס". יהודי ירושלים זיהו את הבית הזה עם "חצר בת-שבע". אמנם המלה "שבע" מטושטשת לחלוטין וקריאתה אינה בטוחה כל-עיקר, אך אין לנו, כמדומה, מלה אחרת בת שלוש אותיות שתהא עשויה להשלים את שתי המלים "חצר בת" לצירוף בעל רקע "מסורתי-עממי", ההולם את רוח המסורות האחרות במדריך. אגב, יש לציין, שתושבי ירושלים כדורות האחרונים היו נוטים לכנות את "בירכת אל-סלטאן", בקרבת הדרך העולה לשער-ציון או לבור בשער יפו, בשם "בירכת בת-שבע"¹⁷.

ד. שער המים, שער השיר ושער הנשים (שורות 8–9)

"(והשערים) האחרונים ייקרא להם כלשון האבות שער המים ושער השיר ושער הנשים".

בימי בית שני נמנה שער המים עם "השערים הדרומיים (של העזרה) הסמוכים למערב" (שקלים ו, ג; מידות א, ד; ב, ו). הוא היה מופנה לעבר מי-השילוח, שמהם היו מביאים "צלווחית שלמים שלניסוך" (סוכה ד, ט; מידות, שם, שם; תוס', סוכה ג, ג, עמ' 195; ועוד). שני השערים האחרים, "שער השיר ושער הנשים", נמנו עם השערים הצפוניים של העזרה (מידות א, ד; ב, ו), אך בזמן חיבורו של המדריך זיהו יהודי ירושלים את שלושת השערים האלה עם שלושת הפתחים של "שערי אל-אכמאס", שהם היום "השער המשור לש", כאמור. בשער המשולש, כבשער הכפול, נמצאת כתובת עברית, המעידה, שבמקום נערכו תפילות. מתוך סגנונה ניתן להסיק, שנתחברה, כנראה, בימי-הביניים¹⁸.

ה. קרן העופל (שורות 9–10)

"והפינה הנשקפת על נחל קדרון היא קרן העופל". ב"פינה הנשקפת על נחל קדרון" התכוון ודאי המדריך לפינה הדרומית-המזרחית של חומות הרה"בית, המצטיינת במספר הנדבכים הגדול ביותר מימי בית שני והמפתיעה באכני-הגזית הענקיות שלה, המסותתות להפליא. השם "קרן העופל" עצמו לקוח מ"שאלו את ר"א, מאימתי מתפללין על גשמים שילכו להם. אמר להן: כדי שיהא אדם עומד בקרן העופל ומשקשק את רגליו בנחל קדרון, אבל בטוחים אנו כבעל הרחמים שאינו מביא מכול לעולם. מה טעמה?— כי מי נוח

E. Robinson, Palästina, Halle, 1841, II, S. 133; Dal-man, Jerusalem, S. 70, 200

De Saulcy, Voyage en Terre Sainte, II, p. 17. 18

וזהמה" ממש. וזו היא מסקנתו של פרשן קראי לתהילים, אולי בעקבות סלמון בן ירוחם, הכותב: "תחת הלוויים השערים למזרח עתה קברי זדים ונחלי מוצאות ובתי כסאות"²⁸.

כמה חוקרים, ובכללם עורכיו של ספר היישוב, ב²⁹, היו סבורים, ש"שער הכוהן" הוא זהה, או עשוי להיות זהה, עם "שערי הרחמים", אולם כבר י. מאן, שפרסם קטע מן הרשימה "צלואת אל-אבואב פי אל-קדס" ("תפילות על השערים בירושלים"), העיר, ש"שערי הרחמים" ו"שער המזרחי" נזכרים באותה רשימה לחוד³⁰. ומעניין לציין, שאף ר' אישטורי הפרחי, בן המאה ה"ד, הבחין בין השערים בכוח האינטואיציה בלבד³¹. עכשיו בא המדריך ומאשר הבחנה זו אישור מוחלט.

ט. הר-הזיתים – אשר יעלו אליו" (שורה 15)

"ובצד זה הר-הזיתים, אשר יעלו אליו". כוונת המדריך היא ודאי "אשר יעלו אליו" בין י"ז בתמוז לבין ט' באב³², בימי החגים, ובייחוד בהושענא-רכא. פרטים – להלן.

י. יד-אבשלום – אל-קמקם" (הקומקום) (שורות 15–17)

"בתחילת העלייה – יד-אבשלום, מבנה מעוגל ומרומה צר (או עדין), בדומה לקומקום הבית ומכסהו, לכן יקראו לה הערבים הקומקום". לפנינו, כנראה, העתיק במקורות המכנים מצבה זו בשם "יד-אבשלום". על-כל-פנים חדש ומעניין הוא השם הערבי "אל-קמקם", שהרי לאחרונה היה מקובל השם "טנטורת פרעון", שמשמעו "הכובע המחודד של פרעה".

מקור השם "אל-קמקם" הוא, בהתאם לתיאורו של המדריך, המבנה העגול של החלק העליון של המצבה, המוכתר ב"מכסה" עולה וצר כלפי מעלה. "קמקם" בערבית הוא גם "כלי ידוע, מוארך-הצוואר, לחימום מים", וגם "צנצנת" בושם להזות בה מיררדים על אורחים". כפי נאצר ח'וסראו

זדים ארורים" (ש. אסף, תפילה להקראי סלמון בן ירוחם (?), ציון, ג, עמ' 90–93; ספר היישוב, ב, עמ' 117). והשווה: "שער הקדים היה מעבר לטמאים ועוילים" (זולאי, קובץ, הוצאת שוקן לדברי ספרות, תל-אביב, תש"א, עמ' 141–145; ספר היישוב, ב, עמ' 118). על הוצאת המתים מהר-הבית ראה עוד: "ואחיהם האבלים לילה ויומם לא יחשו בראותם מטות המתים מובאות אל המקום אשר עמד שם ארון האלוהים, ואחרי יוציאום לקברם סביבות המקדש" (סהל בן מצליח, בהקדמתו לספר המצוות, הרכבי, עמ' 640; ספר היישוב, ב, עמ' 118).

28. וראה דעתו של פראוור על פירוש זה (למעלה, הערה 25), עמ' 141, הערה 27.

29. דאלמאן (למעלה, הערה 1), עמ' 256; ספר היישוב, ב, עמ' מז.

30. ראה: מאן, *Texts and Studies*, א, עמ' 459. ליתר הדגשה ראה: ב. צ. לוריא, גשרים עתיקים בירושלים, גלילות במולדת, ירושלים, תש"ז, עמ' 261; ובייחוד: פראוור, שם, עמ' 141.

31. כפתור ופרח, הוצאת עדלמאן איש חן טוב, ברלין תרי"א, עמ' יז; הוצאת א. מ. לונץ, ירושלים, תרנ"ז, עמ' צב-צג.

32. ספר היישוב, ב, עמ' מז ועמ' 43.

מעמידים אותו (את הכוהן הגדול) בשער המזרחי ומעבירין לפניו פרים ואילים וכבשים, כדי שיהא מכיר ורגיל בעבודה" (יומא א, ג); הוא "שער המזרחי, עליו שושן הכירה צורה, שבו כהן גדול השורף את הפרה, ופרה וכל מסעדיה יוצאין להר המשחה" (מידות א, ג); "מקום שם היו שורפים את הפרה האדומה" (פרה ג, ו; תענית ב, ה); הוא גם "השער הקדמוני", אחת מעשר התחנות של השכינה, ב"נסעה מכרוב לכרוב" וכו', עד עלותה אל הר-הזיתים, מול הר-הבית שחרב (איכה רבה, פתיחתא כה). על-כן "לא יקל אדם את ראשו כנגד שער המזרח, שהוא מכוון כנגד קדש הקדשים" (ברכות ט, ה). בתקופה הערבית כונה בפי יהודי ירושלים "שער הכוהן" (הכוונה לשער הכוהן הגדול), אף-על-פי שבספרות המדרשית הוא נזכר רק פעם אחת, במסורת האומרת, ש"שער הכהן ושערי חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה", כנ"ל. והקראים דוקא, שלא נוקקו לספרותנו התלמודית והמדרשית, קראוהו "שער הקדים", או "שער המזרח", כפי שניתן ללמוד מדברי סהל בן מצליח, סלמון בן ירוחם ואחרים. מסתבר, שעשו כן על יסוד הכתוב: "שער המקדש החיצון הפונה קדים" (יח' מד, א).

בתקופה הערבית היה "השער המזרחי", או "שער הכוהן", מקודש ביותר²² לא רק בזכות עברו, אלא גם משום שהיה נשקף על פני המתפללים בהר-הזיתים, מול הר-הבית, כפי שמעיד סהל בן מצליח בהקדמתו ל"ספר המצוות", שבה הוא פונה אל אחיו בגולה בקריאה: "עליכם אחינו לבוא ולעמוד על שערינו, ולעלות על הר-הזיתים, נגד שער הקדים"²³; אלא שהגישה אל שער זה (כמו אל שערים אחרים) היתה כרוכה בעלבונות קשים. על "היתה ירושלים לנדה" (איכה י, ג). אומר, כידוע, סלמון בן ירוחם (המחצית הראשונה של המאה ה"י), שהערבים "עשו את שער המזרח לבית צואה"²⁴. י. פראוור סבור, שהביטוי "שער המזרח בית צואה" מציין את היטמאות המקום על-ידי הוצאת מתים מהר-הבית דרך אותו שער²⁵, שנקרא בפי הערבים "באב אל-ג'נאיז", היינו, "שער הקבורה"²⁶; אך מפליאה היא הזהות שבין הנאמר במדריך לבין דברי סלמון בן ירוחם על "שער המזרחי", ש"ברוב העונות נעשה היום... וזוהמה". לצערנו, חסרה מלה לפני "וזהמה"; ומסתבר, שלא רק טימאו הערבים את השער המקודש על היהודים, על-ידי הוצאת מתיהם מהר-הבית דרכו וקבורתם לפני החומה²⁷, אלא אף עשאוהו מבחוץ ל"בית צואה" ול"מקום....

22. פרטים נוספים ראה: י. ברסלבסקי, למקומות היישוב היהודי בירושלים, ידיעות, ה, תרצ"ז, עמ' 27.

23. ראה: ש. פוננסקי, ירושלים של לונץ, י, עמ' 98; א. הרכבי, מאסף נדחים, מספר 13, המליץ, 1879, עמ' 642 (אצל ברסלבסקי, שם, עמ' 28); ספר היישוב, ב, עמ' 118.

24. פוננסקי, שם, עמ' 95; ספר היישוב, ב, עמ' 116, הערה 21.

25. י. פראוור, לגוללי השכונה היהודית בירושלים בתקופה הערבית; ציון, יב, ירושלים, תש"ז, עמ' 141.

26. ראה: נאצר ח'וסראו, עמ' 26; מוג'יר אל-דין, עמ' 348.

27. "הנה היום כל שערי עוברים נטושים, ועל שערי קדים קברי

"de casis Dei" (שנת 808) הצביעו ב"עמק יהושפט" על מקום מקודש ל"יעקב" אחי ישו³⁷, כנראה על-סמך המסורת, ששם היה ביתו, או ששם ראה יעקב את אחיו לאחר קומו לתחייה ביום השלישי למותו (השווה: אל הקוריאנטים טו, 7). המקום נקרא במסורת הנוצרית "הקאפלה של יעקב"³⁸. עליה מרמז גם אל-מסעודי (943)³⁹. טובלר נטה לזהותה עם "מערת יהושפט" שמאחורי יד-אבשלום⁴⁰, אך המדריך שלפנינו מעיד בוודאות, שהכוונה היתה לקבר בני-חזיר, הקרוי במסורת העממית היהודית המאוחרת "בית החפשית", וזו היא המסורת המקובלת בספרות הנוצרית עד היום⁴¹. בתקופת גאוני ארץ-ישראל עדיין לא ראו היהודים בקבר בני-חזיר שריד יהודי, ואילו את "בית-החפשית" ציינו במרומי הר-הזיתים (פרטים להלן).

ג. "הכנסיות אשר בנה שלמה" (שורה 23)

"הכנסיות אשר בנה אותן שלמה... תחת... מואב". כוונת המדריך היא ודאי לכנסיות הנוצריות משני עבריו של נחל קדרון, הנזכרות במקורות הנוצריים והמוסלמיים של המאות ה'ט' וה"י'. המלה "מואב" בסוף השורה המקוטעת מרמזת, שהיהודים ראו בכנסיות אלו, ואולי בחרבות שבהן (כך, למשל, עמדו בחורבנם במאה ה' כמה כנסיות ומגורים בהר-הזיתים)⁴². את ירשות ה"במות", שבנה שלמה ל"כמוש שיקוף מואב" ולא להי נשיו הנכריות הרבות אשר לקח (מל"א יא, ז-ח; מל"ב כג, ג).

יד. התימורה מול שער הגיהנום (שורות 24-26)

"ובצדה (או: בקרבתה) תימורה (דקל) צומחת. לדברי האבות אותו מקום הוא מול שער גיהנום, כמו שנאמר: כי שם אשב לשפט את כל הגוים". "אמר ר' ירמיה ברבי אלעזר: שלושה פתחים יש לגיהנום, אחד במדבר, אחד בים, ואחד בירושלים... אמר רבי מריון, אמר רבי יהושע בן לוי, ואמרי תנא רבה בר מריון ברבי יוחנן בן זכאי: שתי תמורות יש בגי בן הנם ועולה עשן מביניהן, וזו היא ששנינו ציני הר הברזל כשירות" (סוכה פ"ג, מ"א); "וזו היא פתחה של גיהנום" (עירובין ח"א, ע"א; סוכה לב,

Titus Tobler, *Descriptiones Terrae Sanctae*, Leipzig, 37 1874, p. 78

Vincent & Abel, *Jérusalem*, Paris, 1926, p. 849. 38

39. كتاب التنبية والاشراف, הוצאת 1893, עמ' 127.

40. עמ' 373.

41. *Les Guides Bleus*, Syrie et Palestine, p. 591.

42. לפי עדותו של אויטיחיוס (אבן-בטריף), עמדה בחורבנה כנסיית גת-שמנים בשיפולי הר-הזיתים, מול החומה המזרחית של הר-הבית, עד אמצע המאה ה' לספ"ג. ראה: L. Cheikho, *كتاب التاريخ المجموع على التحقيق والتصديق*, تاليف البطريرك سعيد بن بطريق, بيروت, 1905. ראה: י. ברסלבסקי, מלחמה והתנוגות של יהודי ארץ-ישראל מאחר מרד בר-כוכבא ועד מסע-הצלב הראשון, עין-חרוד, תשי"ג, עמ' 93. פרטים נוספים יובאו להלן, בסעיף האחרון.

מכונה יד-אבשלום, המופלאה בעיניו, בשם "בית פרעון"³³ ("בית פרעה"); ונשאלת השאלה: כלום נתחלף השם הערבי של המצבה מ"קומקום" ל"בית פרעה" בתקופה שבין חיבור המדריך לבין ביקורו של ח'וסראו בשנת 1047 לספ"ג, או שמא נתכוונו הערבים בשם "בית פרעה" ל"מערת יהושפט" שמאחורי יד-אבשלום, ואילו ח'וסראו ייחס אותו ליד-אבשלום עצמה? על-כל-פנים, בדורות האחרונים העתיקו הערבים את השם "בית פרעה" ל"בית החפשית" (קבר בני-חזיר); "קבר זכריה" מכונה בפיהם "קבר אשת פרעה"; ואילו קבר אחר, בכפר השילוח – "קבר בת פרעה".

יא. "קבר ארנן היבوسی" (שורות 17-19)

"והדרך אל הקברים, קבר ארנן היבوسی, והוא אבן אחת, והקירות מסביב ארכן (גבהן) כ' אמות, רחבן – יב, גג (אף הוא) מאבן אחת"³⁴. תיאור זה לפרטיו הולם את המצבה המונוליתית, הקרויה בימינו "קבר זכריה". בימי חיבורו של המדריך העדיפו יהודי ירושלים את הגירסה האחידה "ארנן היבوسی" (דה"א כא, יח; דה"ב ג, א) על הגירסה הבלתי-אחידה של הכתיב והקרי: "האורנה, הארונה, הארניה" (שמ"ב כד, טז-כד). ארנן זכה למצבה על קברו, שכן לא רק שאמר למסור את גרנו לדויד לשם הקמת מזבח לעצירת המגיפה (שמ"ב כד, כא-כב), אלא שלדברי ר' נחמן אף "גר-תושב היה" (ע"ז כד, ע"ב), ולדברי הרלב"ג, בפירושו לשמ"ב כד, יח "יידמה, שארונה היבوسی נתגיר", וכן היה, כנראה, גם בעיני יהודי ירושלים בזמן חיבורו של המדריך³⁵. "קבר ארנן היבوسی" מאשר בעקיפין, ש"קבר זכריה", שהצביעו עליו באותה תקופה ב"רובע המזרחיים" (הקראים) היה, לאמיתו של דבר, במקום אחר³⁶.

יב. "כנסיית יעקב אחי המשיח" (שורות 19-22)

"יתחבר אליו, זה אשר בשכנותו, מאבן אחת. תקרתו וקרקעיתו וקירותיו ועמודיו... מאבן אחת ועליו... כנסיית יעקב אחי המשיח...". לפי צמידותה של "כנסיית יעקב אחי המשיח" (ישו) ל"קבר ארנן היבوسی" ולפי תיאור תקרתה, קרקעיתה, קירותיה ועמודיה, העשויים אבן אחת, אין היא אלא קבר בני-חזיר, הקרוי בדורות האחרונים בשם "בית החפשית".

על שמות המצבות והקברים בנחל קדרון במסורת הנוצרית עברו כמה גלגולים, ובתוכם גם על השם שיוחס לקברם של בני-חזיר. בימי חיבורו של ה-*Commematorium*

33. נאצר ח'וסראו (למעלה, הערה 5), עמ' 20-21.

34. אמנם גם אפשר לייחס את המלים "ומאבן אחת" ל-כנסיית יעקב אחי המשיח- שבהמשך.

35. ד"ר י. בן-זאב העיר את תשומת-לבי לעובדה, שיהודי ירושלים היו מצביעים לרגלי הר-הזיתים, בין יד-אבשלום וקבר-זכריה, על מקום קברו של ארנן היבوسی, ואפילו איהו גר-צדק שנקבר על-ידו. מן הראוי היה לגבות עדויות נוספות מפי זקני ירושלים בענין מסורת זו.

36. פראוור, שם, שם, עמ' 141-145.

ויעמוד על ההר אשר מקדם לעיר 'יח' יא, כג; א"ר יונתן: שלוש שנים ומחצה עשתה השכינה יושבת על הר-הזיתים, סבורה שמא ישראל יעשו תשובה, ולא עשו, והיתה בת קול מכרזת ואומרת: 'שוכו בנים שוכבים' (יר' ג, יד), 'שוכו אלי ואשובה אליכם' (מל' ג, ז), וכו' (איכה רבה, פתיחתא כה; ראש השנה לא, ע"א). ב"עמידה-ישיבה" זו של השכינה בהר-הזיתים (הפסוק המקראי השני שלעיל לקוח מזכ' יד, ד) ובמקומה של "עמידה-ישיבה" זו, ששימש מרכז לתפילות, לעצרות ולחגיגות בהר-הזיתים, דן מכתבה של ישיבת ארץ-ישראל מסוף המאה ה' מירושלים, המספר לתפוצות הגולה, שלאחר כיבוש הארץ על-ידי הערבים "קנו (היהודים) הר-הזיתים אשר עמדה השכינה עליו, ככתוב: ויעל כבוד ה' מעל תוך העיר וגו'... הוא המקום אשר נתפלל בו בימות החגים, מול היכל⁴⁶ י"י, ביום הושענה"⁴⁷. כן נתכוון אליהם הגאון בן-מאיר, בר-פליגותא של רב סעדיה גאון, ברבע השני של המאה ה', בכתבו אל ידידו בבבל: "ותפילותינו עליכם תדירה... בהר-הזיתים, מול היכל י"י, מקום הדום אלוהינו"⁴⁸. אך שני המכתבים אינם מרמזים, ש"מעמד השכינה" באותו הר היה אבן מסוימת, שאפשר היה לכנותה "מקום הדום אלוהינו", כפי שניתן להקיש מן המדרין. מקור זה מגלה לנו לראשונה, שה"הדום" היה אבן, שארכה י' אמות, רחבה אמתיים ועבייה אמתיים, ולא עוד אלא ששימשה גם מקום כורסתו של "ראש ישיבת גאון יעקב", שפונה בערכית, בקצרה, "ראיס"⁴⁹ ("ראש"), בטכסים החגיגיים של הושענא-רבא בהר-הזיתים. לכורסה זו מתכוון הגאון ר' שלמה בן יהודה (1025-1050), בספרו באחד ממכתביו: "ואעמוד מעל הכיסא"⁵⁰. לרגליו היתה פרושה "שמלה", שעליה היו עוליי-הרגל "משליכים" את נדבתם.⁵¹

אמנם מקומה של האבן, "הדום רגלי אלוהינו", לא צוין במדרין, ועל-כן אין לקבוע בוודאות, היכן בהר-הזיתים נערכו התפילות, העצרות וחגיגות הושענא-רבא, אך מסתבר, שהיהודים בחרו לתכלית זו במקום גבוה, ככל האפשר⁵², באופן שמקומו של "מעמד השכינה" לא יהיה נמוך בהרבה מ"כנסיית העלייה", שהתנוססה באותה תקופה

46. לא לחינם כותב מסעודי, בן המאה ה', שהר-הזיתים מתרומם מול ה"קבלה-(!) של היהודים. ראה: Maçoudi, *Le Livre de l'Avvertissement et de la Revision*, Trad. B. Carra de Vau, Paris, 1896, p. 197

J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fatimid Chalifs*, Oxford, 1920-1922, II, p. 190

48. שם, א, עמ' 63; ספר הישוב, ב, עמ' 21.

49. הכינוי "ראיס" בערבית ניתן לאישים שונים, שעמדו בראשי מוסדות. רק התואר "ראס אל-יהוד" היה מכוון לנגיד; שם, א,

עמ' 262; *Texts and Studies*, א, עמ' 236.

50. מאן, *Texts and Studies*, א, עמ' 316.

51. שם, שם, עמ' 315.

52. לדעת פראוור, היה מקום התפילות, העצרות והחגיגות בשלוחה הדרומית של הר-הזיתים, בסביבות בית-הקברות היהודי. ראה מאמרו הנ"ל, עמ' 142, הערה 29.

ע"ב). אמנם "שתי התמורות בגי בן הנום" מוסכות על עבר ים-המלח מזרחה, כפי שמעיד הזיהוי עם "ציני הר הברזל" בארץ מואב (השווה: מלח' ד, ח, ב), ולא עוד אלא קרוב לוודאי, ש"גי בן הנום" בדרש שלפנינו הוא שיבוש מ"גיא המון" (יח' לט, יא-טז), המוסב על ארץ מואב⁴³; אולם מכיוון ש"גיא בן הנום" הוא בכל זאת בירושלים, ואף בירושלים נמצא אחד משלושת הפתחים של הגיהנום, הרי היה קל ל"אבות" של מחבר המדרין לקבוע, שהתימורה שגדלה שם, בקרבת גיא בן הנום, ניצבה "מול שער הגיהנום". בתקופת נוסעיה-הצלב, משנפסק היישוב היהודי בירושלים, נשתכחה גם מסורת זו; ובמאה ה"ד, משבא ר' אישטורי הפרחי לחקור את הטופוגרפיה של ירושלים והר-הבית - שיער, ש"אותו פתח, שהוא בירושלים", הוא "השער שקורין היום שער השבטים, מדושן העפר שלפניו מחוץ לעיר, והוא לקרן מזרחית צפונית להר הבית"⁴⁴ (ושמא הושפע ר' אישטורי הפרחי מן השם הערבי של נחל קדרון - "אדי ג'הנם", והניח, ששער השבטים הוא גם "שער הגיהנום" הואיל והוא נפתח אל "נחל הגיהנום"?)

טו. "הכנסייה האחרת שבנה שלמה לכמוש תועבת בני עמון" (שורות 26-27)

"ומשמאל לדרך כנסייה אחרת, היא אשר בנה שלמה גם כן לכמוש תועבת בני עמון". כאמור, מן האפשר הוא, שמחבר המדרין נתכוון לא רק לכנסיות עומדות על תלן, אלא גם לכנסיות חרבות. בין המלים "לכמוש תועבת בני עמון" שנשטו המלים "שקוץ מואב ולמלכם", והמחבר או המעתיק היו צריכים לכתוב: "לכמוש שקוץ מואב ולמלכם תועבת בני עמון" (מ"ל"ב כג, יג).

טז. אבן מעמד השכינה וכיסא ראש-הישיבה בהר-הזיתים (שורות 28-33)

"תעלה אל הר-הזיתים, אל אבן, ארכה י' אמות, רחבה אמתיים ועבייה אמתיים, היא כורסת הראש⁴⁵, והיא מוצבת במקום בו עמד הכבוד ג' שנים וחצי בהר הזיתים אחרי שחרבה ירושלים, כמו שנאמר: ויעל כבוד יי מעל תוך העיר ויעמד על ההר אשר מקדם לעיר... ועוד... ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים". "עשר מסעות נסעה השכינה... מכרוב לכרוב... ומן העיר להר-הזיתים... דכתיב: ויעל כבוד ה' מעל תוך העיר

43. ראה פרטים: י. ברסלבי (ברסלבסקי), ים-המלח סביב סביב, הידעת את הארץ, ג, מהדורות אחרונות, הפרק: נחליאל - גיא-המון - גיא-העוברים; עמ' 324-325; כן ראה הפרק: בערה וקלירויה - פתחו של גיהנום; שם, עמ' 341-343.

44. כפתור ופרח, הוצאת ברלין, עמ' 17; הוצאת לונדון, עמ' צח.

45. אמנם במדרין כתוב "כורסי הראיס", ולא: "כורסי אל-ראיס", אך אדם שכתב ערבית ועברית חליפות יכול היה מתוך רהיטות שבכתיבה להחליף "אל-הידיעה הערבית בה-א-הידיעה העברית. בשורה שלפני-כן השמיט, כאמור, מסיבה זו את המלים "שקוץ מואב ומלכם".

מדרגות שהוליוכו אל הר-הזיתים, שממנו עלה ישו השמימה. מעל למקום ה"עלייה" היה בניין יפה מאוד, דמוי קאפלה⁵⁷ וכו'. לפי ה-*Commemoratorium de casis Dei* (שנת 808 לספה"ב), ירד מספר המדרגות שהוליוכו אל ראש הר-הזיתים עד תחילת המאה ה'ט' ל-537, ומספר המדרגות שהוליוכו אל קבר מרים הקדושה בעמק-יהושפט – ל-581⁵⁸, ואילו בימי חיבור המדריך שלפנינו שרדו רק 395 מן המדרגות שהוליוכו אל הר-הזיתים, מהן 365 "כמספר ימות השנה השמשית", שהערכים קראו להן "מדרגות השנה", ועוד שלושים מדרגות "לחודש המוסף אדר שני" (בשנה מעוברת). מדרגות רבות בהר-הזיתים מרומזות גם במקורות נוצריים נוספים, אך ללא ציון מספרים מדויקים⁵⁹. (המקורות הנוצריים מדברים גם על 300 מדרגות אל ראש הר-גריזים ועל 7700 מדרגות אל ראש הר-סיני⁶⁰). היהודים ראו במדרגות של הר-הזיתים את "מעלה הזיתים" של דויד, שבהן היה עולה ובוכה, שעה שברח מפני אבשלום בנו (שמ"ב טו); אך כדי להשלים את 365 המדרגות של "השנה השמשית" ל-395, ייחסו היהודים את 30 המדרגות הנותרות לחודש אדר שני בשנה מעוברת, לפי העיבור העברי.

יח. "ארמון עוויה – בית החפשיית" (שורות 39–40)

"ובסוף מדרגות אלה ארמון עזיה... ייקרא בית החפשיית והערלים...". "ובסוף המדרגות" אינו מחייב קביעת "בית החפשיית" (מ"ב טו, ה) בראש הר-הזיתים דווקא, שכן אין בידינו לקבוע, היכן נפסקו מאות המדרגות שהוליוכו אל כנסיית העלייה בראש ההר.

יט. עין רוגל הגואה בימות החורף (שורות 43–45)

".....ובכוא הגשמים יפרצו המים... ועצום כדי פלג (במשך) שלושה חדשים או פחות... ייקרא עין רוגל". בראש עמוד זה חסרה השורה הראשונה, ואילו משלוש השורות הבאות שרדו שתי מלים בלבד בסוף כל שורה. בהן תוארה ודאי, בין השאר, "ביר איוב", שהיהודים זיהו אותה בוודאות עם עין רוגל (שמ"ב יז, יז ועוד). פריצת מי המעיין מתוך הכאר בימות-החורף, בשנה גשומה, היא מן המפורסמות. היא שימשה עילה להתקהלות ולחגיגות מסביב לה.

R. Nisbet Bain, Q.S. 1896, p. 438; Vincent & Abel, 57 *Jérusalem*, 1914, p. 413; Baldi, *Enchiridion*, p. 506

58. אצל טובלר (למעלה, הערה 37), עמ' 384.

59. סופרוניוס שר ביוניתי, בין השאר: "בטפסי במדרגות, הידועות יפה, נשקחי להר-הזיתים, אשר ממנו עלה המשיח השמימה" (Vincent & Abel, *Jérusalem*, 1914, p. 413); אדמונט מוסר בשם ארקולף, בן המאה ה', על "מדרגות רבות, העולות מעמק יהושפט" (Geyer, *Itinera*, p. 248); כן מדבר אנטוניוס במאה ה' על מדרגות רבות, העולות אל שערי ירושלים (שם, עמ' 170).

60. טובלר (למעלה, הערה 37), עמ' 83, והערותיו בעמ' 384.

בראש ההר. בגובה של 809 מ' מעל פני הים, ומה גם שבאותה כנסייה, שנוסדה במאה ה'ד' לספה"ב⁵³, נהגו להצביע, לפחות מן המאה ה'ו' ואילך, על האבן שממנה עלה ישו השמימה, ועליה אף סימני עקבו⁵⁴. כן מסתבר, שיהודי ירושלים היו צריכים להסתמך גם על הנאמר בדויד: "ויהי דויד בא עד הראש אשר ישחחוה שם לאלוהים" (שמ"ב טו, לב). מה דויד התפלל בראש הר-הזיתים – אף יהודי ירושלים בתקופת גאוני ארץ-ישראל כן. ואכן, מיד לאחר תיאור האבן שעליה עמד "הכבוד שלוש שנים וחצי" וכו', באות המלים "פי ראס אל-ג'בל" ("בראש ההר"; שם, שורה 34), אלא שבשל המלים המטושטשות אחריהן אין לדעת אם הן שייכות לשורות שלפניהן או שלאחריהן. לסוף יש להניח, שהאבן – שארכה י' אמות, רחבה אמתיים ועבייה אמתיים – נבחרה כ"הדום לרגלי אלוהינו" מתוך קנאה בוז שב"כנסיית העלייה", שמעליה עלה ישו השמימה, אם-כי מקורה של המסורת הנוצרית כשלעצמה הוא ודאי זכ' יד, ד⁵⁵. יש לחפש את ה"אבן" ואת מקום התפילות, העצרות והחגיגות בתקופת גאוני ארץ-ישראל באחת משלוש-ארבע הפסגות של רכס הר-הזיתים, שהן נבדלות זו מזו בגובה רק במעט⁵⁶.

יז. "מדרגות השנה השמשית", "מדרגות אדר שני" ו"מעלה הזיתים" של דויד (שורות 34–39)

"בראש ההר ז' בריכות (או בורות) ושתיים ושלושים קורות-זיתים... מדרגות מספרן שצ"ה מדרגות, שס"ה כמספר ימות השנה השמשית ושלושים לחודש המוסף אדר שני והערכים יקראו להן מדרגות השנה ושמן (בפי היהודים) מעלה הזיתים, כמו שנאמר: 'ודויד עולה במעלה הזיתים עולה ובוכה'".

לצערנו, מטושטשות לגמרי כמה מלים בשורות אלו, באופן שאין אפשרות לעמוד על הקשר בין ה"בריכות" (או בורות-המים) ול"ב קורות-הזיתים לבין השורות שלפניהן, או על הקשר ביניהן לבין ה"מדרגות" שלאחריהן; אך לעומת זאת יש בידינו לקבוע את הרקע הריאלי המעניין של "מדרגות השנה השמשית" ושל "מעלה הזיתים" של דויד.

מקור ארמני, המיוחס לשנת 660 לספה"ב, בקירוב, שהועתק לספר רוסי מן המאה ה'ו' ותורגם לאנגלית בשנת 1896, מדבר על 250 מדרגות-אבן, שהוליוכו אל מקום קבורתה של הבתולה (מרים) בגיא גת-שמנים (בחל קדרון). ועל 800

P. Geyer, *Itinera Hierosolymitana*, Saeculi, IV–VIII, 53 1898, pp. 23, 77

54. ראה, למשל: Paulinus Nolanus (403 לספה"ב) ב-*D. Baldi, Enchiridion Locorum Sanctorum*, Jerusalem, 1935, עמ' 490. על אבן זו מראים היום במסגד שבכפר א-טור, הבני על יסודות כנסיית העלייה.

55. בכך מודים תוסאן ואבל. ראה: Vincent & Abel, *Jérusalem*, 1956, עמ' 382.

56. דאלמאן, עמ' 40.

בבקשתם של יהודי ארץ-ישראל אל אמיר המאמינים (עומר) להתיר להם לשוב ולהתיישב בדרומה של ירושלים לאחר הכיבוש הערבי⁶⁷, וכן אותם מי השילוח, שבהם "אין מניחים הגוים לטבול"⁶⁸, הנדונים במכתבו של ר' יחיאל בר' יצחק, חתנו של ר' אנטולי, בתחילת המאה ה"ג⁶⁹.

כג. כנסיית בית-לחם – מבצרי אסא – קבר רחל (שורות 56–72)
 "ועליה היה יושב... ובבית-לחם כנסייה... בבית-לחם...
 ואסא... ונסב חומה ומגדלים ודלתיים ובריחים... קבר רחל... עוד כבדת ארץ... 'בית-המקדש' (ירושלים), ממערב ל'בית-המקדש' במרחק... בריכה...". אלו הן המלים שאפשר להצילן מן העמוד הרביעי, שחסרות בו ארבע שורות העליונות, שהוא קרוע לרוחב מספר שורות נוספות ושדיו בו ממוסמט, באופן שאין אפשרות לזהות את סימני הכתב. נראה הדבר, שהמחבר הקדיש תיאור לכנסיית המולד בבית-לחם, לחורבות ביצורים, שיוחסו לאסא מלך יהודה (דה"ב יד, ו), לקבר רחל (בר' לה, טז), ואולי גם לכריכות שלמה שמדרום לבית-לחם.

סיכום ומסקנות

השמות והמסורות במדריך שאינם נזכרים במקורות יהודיים אחרים הם: (א) שערי המשנה, ככינוי לאולמם הפנימי של שערי חולדה; (ב) חצר בת-שבע, ככינוי ל'דאר אל-אכמאס' ("בית המשרתים החומשים"), שעמד לפני "אבואב אל-אכמאס" ("שערי החומשים") בחומה הדרומית של הר-הבית; (ג) "שער המים, שער השיר ושער הנשים", שזוהו עם "השער המשולש" הסתום שממזרח ל'שערי חולדה'; (ד) קרן העופל, ככינוי של הפינה הדרומית-המזרחית של חומת הר-הבית; (ה) שער ניקנור, שזוהה עם שערי הרחמים; (ו) האבן, מקום "מעמד השכינה" בהר-הזיתים, לאחר ש"נסעה" מהר-הבית, ומקום כורסתו של ראש ישיבת גאון-יעקב בטכסים החגיגיים בהר זה; (ז) "מעלה הזיתים" של דויד, בברחו מפני אבשלום בנו, ככינוי ל-395 המדרגות אל "כנסיית העלייה של ישו השמימה", ששרדו מ-800 המדרגות במאה ה'ז; (ח) 30 מדרגות, כנגד חודש אדר שני בשנה מעוברת; (ט) ארמון עוזיהו – בית החפשית במרומי הר-הזיתים; (י) התימורה מול שער הגיהנום, על גבול נחל קדרון וגיא בן-הינום; (יא) כנסיות שבנה שלמה לכוּש ולתועבת בני עמון; (יב) בניינים או חורבות של מבצרים שיוחסו לאסא מלך יהודה, בין ירושלים לבית-לחם.

השמות והמסורות שהוחלפו בשמות ובמסורות אחרים במרוצת-הזמן הם: (א) קבר ארנן היבּוּסי, שנהפך לקבר

67. ש. אסף, ידיעות, ז, עמ' 22–28; ספר היישוב, ב, עמ' 18.

68. מאן, *The Jews in Egypt*, ב, עמ' 304.

69. י. ברסלבי (ברסלבסקי), קטעי גניזה על חכמי צרפת ואשכנז בארץ-ישראל ובמצרים בתקופת הרמב"ם ובנו, ארץ-ישראל, ד, ירושלים, תשי"ז, עמ' 157–158.

כ. התופת – 'מקאם עשוי אבן' (שורות 46–50)

"ומתחתיו, בצד ההר, המקום שבו יעבירו את בניהם ואת בנותיהם באש, והוא 'מקאם' עשוי אבן ועליו ז' בתים, האחד נכנס בתוך השני, ומתחת לדמות (או לתמונה) אנג'אבן ויזלו מאדמת הקבורה של הדמות מים... יעקר עבודה זרה מארצנו, והגוים יקראו לה דיר אל-סביה".
 "המקום שבו העבירו את בניהם ואת בנותיהם באש" (על-פי מל"ב יז, יז) הוא, כמובן, "התופת אשר בני-הנום", שבו היה איש מעביר את בנו ואת בתו באש למולך (שם, כג, י). המדריך קורא לו "מקאם", היינו, מקום קדוש לנוצרים. אמנם הסבר מדויק של פרטי התיאור כרוך ב"ציליה" בעמקי הספרות הנוצרית העתיקה, אך אולי לא נטעה אם נאמר, ש"המקאם העשוי אבן", הוא אותו "חלל קובייתי, חצוב מן הסלע", שעליו עומד טיטוס טובלר בשנת 1854⁶¹; "ז' הכתים, הנכנסים אחד בתוך השני" הם מדורי הנזירים, הנדונים על-ידי אנטונינוס פלאקנטינוס במאה ה'ז⁶² ומקורות נוצריים אחרים. ה"דמות" או ה"תמונה" מזכירה את הציורים בעלי התוכן הדתי שעליהם עומד דה סולטי בשנת 1882⁶³. המים (הקריאה אינה ודאית) שנזלו מ"אדמת הקבורה" של ה"דמות" מרמזים על הקבורה ההמונית של עולי-הרגל הנוצריים בתוך האדמה ו"מעליה" (כאין קובר) בגיא בן-הינום⁶⁴, שהיה מקודש על הנוצרים כ"חקל דמא" האוּוּאנגלי (מתי כז, ז). קריאת שם המנזר אינה ודאית⁶⁵. כ"חקל דמא" עמדה כנסייה מאז התקופה הביזאנטית⁶⁶.

כא. תעלת חזקיהו בדרך אל הר-ציון (שורות 50–55)

"ותעלה עלה אל גב ההר, אל ציון תתנחם במהרה, ושם דרך המים אשר הכניס יחזקיהו אל העיר, תעלת המוצא, כמו שנאמר: ואשר עשה את הבריכה ואת התעלה ויבא את המים העירה, ועניין תעלה זו מופלא, תוליד יותר מאלף מיל (?)"
 קטע זה אינו טעון הסבר. יש להחזיק טובה למחבר המדריך שנתן את דעתו גם על "תעלת יחזקיהו" (מל"ב כ, כ), בעוד שמקורות אחרים כמעט אינם מזכירים אותה כלל. הקריאה "אלף מיל" אינה ודאית. לדמיונו של אדם אין גבולות.

כב. בית הטהרה (המקווה) (שורה 55)

"והדרך ממקור המים אל בית הטהרה...". "בית הטהרה" (המקווה) הוא ודאי אותם "מי השילוח לטבילה" הנזכרים

Titus Tobler, *Topographie von Jerusalem*, Berlin, 1854, 61

II, S. 266

Geyer, *Itinera*, p. 177 62

De Saulcy, *Jérusalem*, Paris, 1882, p. 269 63

64. גיאר, עמ' 244 ו-307.

65. "דיר אל-סביה" יכול להיות "המנזר הנעלה"; "סביה" מן השורש *سبى* = *سبية* = רוממות; הערת הד"ר י. בן-זאב, ועל כך נתונה לו תודתי.

Vincent & Abel, *Jérusalem*, 1926, p. 865 66

בן ירוחם לתה' ל. י, למדנו, ש"עם הופעת מלכות ישמעאל" נמסרו ליהודים "חצרות בית יו", והיו מתפללים שם מספר שנים" (ולא: "זמן-מה", כלשון המתרגם), ואילו לאחר-מכן "ציווה מלך ישמעאל לגרש אותם אל שער משערי המקדש, והיו מתפללים בתוכם (ולא: "שם")⁷¹, ולא נמנעו מלסובב על שאר שעריו", עד ש"קם עלינו זה שגירש אותנו משער המקדש"⁷². גירוש אחרון זה – אומר מאן – חל, כמדומה, בימי סלמון בן ירוחם⁷³. אמנם סלמון אינו נזכר, למרבה התמהון, את שם השער האחרון⁷⁴, אך הואיל והשער המכובד ביותר על היהודים בתקופה הערבית היה "שער הכוהן"⁷⁵, שהוא גם "שער המזרחי", או "שער הקדים", סבור ת. ז. הירשברג, שיותר להצביע על שער הכוהן, או שער הקדים, שמקומו היה – כנראה – במקום שער הזהב, או שער הרחמים, של ימינו⁷⁶. ואולם לא זו בלבד שאין "שער הכוהן" זהה עם שערי הרחמים, כאמור, אלא שלא נהירים לנו כל צרכם טיבו של שער הכוהן וממדי מבחינת האפשרות של עריכת תפילות בתוכו. עיקר הקושי בזיהוי של שער הכוהן עם "השער האחרון" נעוץ בתפקידו כשער להוצאת המתים מהר-הבית. ונשאלות השאלות: כלום הרשו המוסלמים ליהודים להתפלל בתוך שער שדרכו הוציאו את מתיהם? יתר-על-כן, כלום הסכימו היהודים להתפלל בתוך טומאתו הפנימית של השער? לעומת זאת מסתבר, שתיאור אולם הפנימי של שערי המשנה וידיעת ממדיו של העמוד שבתוכו יש בהם כדי לרמוז, שאולם זה הוא-הוא "השער האחרון", שעליו מדבר סלמון בן ירוחם.

71. יצולו פיה" משמען: יזהתפללו בתוכו, כמו: "פכאנו פיה יצלקן" (והיו בתוכן מתפללים), שנאמר על התפילות ב-חצרות ה" קודם-לכן (השווה: מאן, *Texts and Studies*, ב, עמ' 18; ספר היישוב, ב, עמ' 20, סימן 20). יש אפוא הבדל גדול בין יזהתפללו בתוכו – היינו, בתוך השער ממש – לבין יזהתפללו שם, כלומר, אפשר גם לפני השער, מחוצה לו.
72. גם לאחר תיקונו של פראוור (למעלה, הערה 25), עמ' 138: "פסקאם עלינא מן טרדנא מן אבואב אלקדס", תחת "מן באב אלקדס" – אין "השער האחרון" בטל, שהרי לפני-כן נאמר: "פאמר בטרדהם אלי באב מן אבואב אלקדס".
Texts and Studies, ב, עמ' 19.

74. אם בוצע הגירוש בימיו, כסברת מאן, כיצד זה אין סלמון בן ירוחם יודע את שם השער האחרון, והוא מכנה אותו "שער משערי המקדש"? שמה חל הגירוש עשרות שנים לפניו, ורק משום כך לא הקפיד על שם השער? אפשר שהמלים "מן טרדנא-מוסכות-עלינו, על היהודים" בכלל, ולא דווקא על בני זמנו של סלמון בן ירוחם.
75. לי נראה עכשיו, שהביטוי "כת הרבנים אשר בשער הכהן שוכנים", באיגרת משנת 1024-1029 מירושלים (מאן, *The Jews*, ב, עמ' 197), שהונח ביסוד מאמרי: למקומות הישוב היהודי בירושלים בתקופה הערבית, תרצ"ז, שהגיע במידה ידועה את ח. ז. הירשברג וי. פראוור לטפל בנושא זה במחקריהם מן השנים תש"ז ותש"ח – שביטוי זה הוא מליצה גרידא, שכן ליישוב יהודי בשטח עיר-דויד מדרום להר-הבית (פראוור) לא היה קשר אורגני עם שער בחומה המזרחית של הר-הבית, אפילו היה קרוב לקצה הדרומי של אותה חומה.

76. על "ענייני הר-הבית בתקופת הגאונים" – ראה: ידיעות, יג, תש"ז, עמ' 159.

זכריה; (ב) כנסיית יעקב אחי המשיח, שנהפך לבית החפשיית⁷⁰.

השמות הערביים שלא מצאנום במקורות מוסלמיים ונוצריים של ימי-הביניים שהיו לפנינו הם: (א) אבואב אל-אכמאס הנ"ל; (ב) דאר אל-אכמאס הנ"ל; (ג) אל-קמקם ("הקומקום"), כנינו ליד-אבשלום; (ד) דרג' אל-סנה אל-שמסיה ("מדרגות השנה השמשית"), כפי שכוננו על-ידי הערבים 365 מתוך 395 המדרגות ששרדו בהר-הזיתים; (ה) דיר אל-סניה (הקריאה אינה בטוחה), במקום התופת, בגיא בן-היננום.

המסקנה הנובעת מסיכומנו היא, שבין זמן חיבורו של המדריך לבין תקופת התחדשותם של השמות והמסורות המקובלים עד ימינו חלה ללא ספק הפסקה ממושכת ברציפות היישוב היהודי בירושלים; והיה זה, כידוע, בימי מסעי-הצלב. בתקופה זו היו עשויות להשתכח מסורות, שטופחו מאז הכיבוש הערבי ועד מסעי-הצלב הראשון; ומשנתחדש היישוב היהודי בירושלים, מימי צלאח א-דין ואילך, נרקמו על-ידי היהודים כמה מסורות, שהיו שונות מאלו שהיו מקובלות עד ימי נוסעי-הצלב, בעוד שכמה מן המסורות מן התקופה הערבית לא נתחדשו, ואף לא הוחלפו במסורות אחרות. מסעי-הצלב הראשון הוא אפוא *terminus ad quem* לתאריך חיבורו של המדריך.

ברם, במדריך יש כמה רמזים שנתחבר כ-150 שנה, לפחות, לפני מסעי-הצלב הראשון; ורמזים אלה יש בהם, כאמור, כדי לסייע להבהרת כמה בעיות יישוביות בירושלים במחציתה הראשונה של המאה ה'.

א. המדריך מעיד על "שער המזרחי", ש"ברוב העונות נעשה היום (!)... וזוהמה". עדות דומה מוסר הקראי סלמון בן ירוחם, שדבריו נכתבו, כנראה, ברבע השני של המאה ה'. מכאן, שמדריכנו נתחבר במחציתה הראשונה של אותה מאה.
ב. תיאור אולם הפנימי של שערי חולדה, המכונה במדריך "שערי המשנה", על עמודו המונוליתי המרכזי, הנושא, יחד עם כיפותיו, את מסגד אל-אקצא, ובייחוד הידיעה על ממדיו של העמוד ועל מציאות "שמש קטנה" בתוך האולם, שהמקורות הערביים אינם מזכירים אותה – כל אלה מרמזים, שבזמן חיבורו של המדריך עדיין היתה ליהודים רשות כניסה לאותו אולם, שאם לא כן ודאי לא היה טורח המחבר, שכונתו היתה הדרכה מובהקת בסיוורים, לתאר את מראהו הפנימי תיאור מוחשי כל-כך.

ג. בכלל "שערי המשנה" הובא, כנראה, בחשבון גם "השער האחרון", שבו הותר ליהודים להתפלל לאחר גירושם משערי הבית האחרים. מתוך פירושו של סלמון

70. ר' בנימין מטודילה (1170) מדבר על "קבר עזיה המלך" עם "מצבת יד-אבשלום" שלפניו (א. יערי, מסעות ארץ-ישראל, תל-אביב, תש"ז, עמ' 40), אך כונתו, כמדומה, ל"קבר זכריה" לפני שקיבל שם מאוחר יותר, ולא ל"בית החפשיית". כאן לפנינו דוגמה של "מסורת-ביניים", לפני התחדשות היישוב שלאחר תקופת נוסעי-הצלב.

השפעה רבה כל-כך על המוסלמים בתחילת הכיבוש הערבי, עד שלפי הוראותיהם הורדו הצלבנים מעל הכנסיות שעל הר-הזיתים, שהיו נשקפים על הר-הבית. כן הורידו היהודים עצמם צלבנים מעל כנסיות נוצריות ומעל בתים פרטיים לא בירושלים בלבד, אלא גם בדמשק⁸³. לעומת זה מציינים יעקובי, טברי ואבן-בטריך, שעומר הבטיח לא להרוס את הכנסיות ואת הצלבנים בירושלים⁸⁴. ח. ז. הירשברג מוכיח, שדברי תיאופאנס על גורל הכנסייה (כנסיית העלייה; י.ב.) על הר-הזיתים אין להם על מה שייסמכו, שכן ארקולף (670 לספ"ג) מפליג בשבח כנסייה זו, ואף ויליאבלד הקדוש (754) מספר על אותה כנסייה, בלא להזכיר את עניין הסרת הצלבנים. מסקנתו היא, כי יש לייחס את דברי תיאופאנס לזמנו שלו, היינו, לתחילת המאה ה-7, שבה ניצלו היהודים שעת-כושר כדי להציק לנוצרים ולהשיב להם כגמולם, וכי באותו זמן בחרו היהודים את כנסיית העלייה שעל הר-הזיתים כמטרה לנקמה בנוצרים, שהרי רק בראשית המאה ה-7, לאחר גירושם המוחלט משערי הר-הבית, התחילו לעלות להר-הזיתים ולקיים כאן את התפילות ואת העצרות⁸⁵.

אמנם "כנסיית העלייה" בראש הר-הזיתים הוסיפה להתקיים כמעט בכל התקופה הערבית⁸⁶, אך קיומה אינו שולל את האפשרות, שבתחילת התקופה הערבית, שבה נשאו היהודים חן מלפני המוסלמים על עזרתם בשעת כיבוש הארץ וירושלים⁸⁷. הוסרו לזמן-מה הצלבנים מעל הכנסיות בכללן, אלא שלאחר-מכן הותר להעלותם שוב. על-כך פנים, עובדה היא, כפי שמתעמים ונסאן ואבל, שבעקבות הכיבוש הערבי נתערערה מאוד חזקתם של הנוצרים בהר-הזיתים ונתמעטו בו במידה ניכרת הכנסיות והמגזרים שלהם⁸⁸. ובעוד שתיאודוסיוס (בן המאה ה-7) נוקב מספר של 24 כנסיות בהר-הזיתים⁸⁹, הרי מדבר ויליאבלד הקדוש, בן המאה ה-7, רק על שתי כנסיות, וה-*Commemoratio*, מתחילת המאה ה-7 – רק על שלוש כנסיות⁹⁰. תקופת בני אומייה שלאחר הכיבוש הערבי היתה נוחה ל"קניית הר-הזיתים" יותר מהתקופות המאוחרות יותר של הקנאות הדתית המוסלמית. "קנייה" זו היתה ודאין חלקית, שכן אין להעלות על הדעת קניית ההר בשלמותו על-ידי היהודים; ומה גם שכראשו התנוססו, מלבד כנסיית העלייה, לפחות עוד שתי כנסיות ומסגד מוסלמי על שם הכליף עומר, לזכר

על מסורת של תפילה בתוך תוכם של שערי חולדה או שערי המשנה מעידה הכתובת "יונה ושכתייה אשתו סקליה חזקו בחיים", שנתגלה על-ידי דה סולסי בשנת 1863 על העמוד המרכזי של האולם, לאחר הסרת שכבת-הטיח שמעליה. אמנם מבחינה אפיגרפית שייכת אולי הכתובת, לכל המאוחר, לסוף התקופה הביזאנטית⁷⁷, אך אפשר, שהכתובת האחרת בצבע אדום, שנחשפו על-ידי דה סולסי על עמוד שני באותו אולם ושלא ניתנו לקריאה⁷⁸, היו מן התקופה הערבית. אם נכונה מסקנתנו, שבזמן חיבורו של המדריך עדיין היתה מותרת ליהודים הכניסה לפני ולפנים של שערי חולדה, הרי לפנינו רמז לא רק ל"שער האחרון", אלא גם למועד חיבורו של המדריך, שקדם אף לכתיבתו של סלמון בן ירוחם.

אימתי הונהגו התפילות והטכסים בהר-הזיתים?

החידוש החשוב ביותר שבמדריך הוא ציון מקום עמידתה של השכינה בהר-הזיתים, לאחר גלותה מבית-המקדש שחרב, שהוא גם מקום עמידתה של כורסת ראש ישיבת גאון-יעקב בטכסים החגיגיים באותו הר בהושענא-רבא, והוא מעורר מחדש את בעיית הזמן שבו התחילו היהודים להתכנס בהר-הזיתים לתפילות, עצרות וטכסים חגיגיים. לפי האיגרת הנזכרת למעלה של ישיבת ירושלים, "קנו היהודים את הר-הזיתים" מיד לאחר הכיבוש הערבי, שכן תקופה זו היתה נוחה ביותר ל"קנייה" זו. כמה מקורות נוצריים מציינים, שכנסיות רבות בירושלים, ובכללן אלו שבהר-הזיתים, נחרבו בימי הכיבוש הפרסי⁷⁹, ואף היהודים השתתפו במעשי-ההרס⁸⁰. אמנם חלק מן הכנסיות שוקם עוד בימי השלטון הפרסי הקצר, אך "כנסיית גת-שמנים" ו"הכנסייה החדשה" בהר-הזיתים עדיין עמדו בחורבן בימיו של אויטיחיוס (המאה ה-7 לספ"ג)⁸¹. גם בתחילת הכיבוש הערבי סבלו הכנסיות בהר-הזיתים פגיעות ועלכונות. לפי עדותו של סביוס הארמני (הרבע השלישי של המאה ה-7), "נהנו היהודים זמן-מה מעזרתם של הכובשים הערביים ואהדתם, והם חרשו מזימות נגד הנוצרים⁸² וכו'". לדברי תיאופאנס ומיכאל הסורי, ההולך בעקבותיו, היתה ליהודים

77. א. ל. סוקניק, הכתובות היהודיות בהר-הבית, ציון, תר-ץ, עמ' 136.

78. שם, שם.

79. ק. הילקוביץ, לשאלת השתתפותם של היהודים בכיבוש ירושלים על-ידי הפרסים, ציון, תרצ"ט, עמ' 311 (ראה: ברסלבסקי [למעלה, הערה 38], עמ' 59).

80. ברסלבסקי, שם, שם.

81. אבן-בטריך [למעלה, הערה 12], עמ' 216; ברסלבסקי, שם, שם.

82. א. שובה, היהודים והר-הבית אחרי כיבוש ירושלים על-ידי עומר, ציון, ספר שני, תרפ"ו, עמ' 103; ברסלבסקי, שם, עמ' 85, על-פי התרגום הצרפתי מן המקור: *Histoire d'He-raclius par l'Evêque Sebéus, traduite de l'Arménien et annotée par Fr. Macler, Paris, 1904, p. 102*

83. שובה, שם, עמ' 102; ברסלבסקי, שם, עמ' 86, על-פי

מיכאל הסורי, עמ' 431-434.

84. מיכאל אסף, תולדות השלטון הערבי בארץ-ישראל, תל-אביב, תרצ"ה, עמ' 110.

85. ידיעות, יג, תשי"ז, עמ' 162.

86. על קיומה במאה ה-7 – ראה לעיל, עמ' 74-75; על קיומה

בסוף המאה ה-7 מדבר אל-מקדיסי, עמ' 172.

87. ראה פרטים: ברסלבסקי [למעלה, הערה 72], עמ' 67-90.

88. Vincent & Abel, *Jérusalem*, 1914, p. 398.

89. Geyer, *Itinera*, p. 140.

90. Tobler, *Descriptiones*, p. 33.

את ההכרזות על עיבור השנה בהר־הזיתים⁹²; אך מאיגרת אחת שנשלחה אל הגאון מאת חכמי כבל ומכמה פסקות באיגרותיו האחרות לכבל ניתן ללמוד, שהכרזת הר־הזיתים היתה נהוגה זמן רב קודם־לכן. "הראשונים היו שולחין ודורשין מרבתינו של א"י קביעת חדשי שנה בשנה" – מודים חכמי כבל באיגרתם אל בן־מאיר – "לפי שלא היו בקיין בסדר העיבור כמותן... אבל מן השנים רבות כבר עלו כמה חכמים מכבל אל א"י ודקדקו עם חכמי א"י מסוד העיבור... וכבר הם קובעים חדשים בכבל זה שנים רבות לבדם וגם חכמי א"י מחשבים וקובעים חדשים לבדם, וכבר בכל השנים האלה עלו חשבונם אחד, לא נמצא ביניהם חילוף... הנה יש בישיבות זקנים, שהגיעו לגבורות וגם הזקיננו מאוד, וכולם אין אחד מהם זוכר שהוצרכו אנשי כבל לשאול עיבור שנים וקביעת חדשים מא"י"⁹³; ודברים אלה סותרים את טענתו הנ"ל של בן־מאיר, אלא שכוונתו של הגאון הארצישראלי היתה ודאי, כאמור, לעבר הרחוק, שבו עדיין היתה כבל כפופה למרותה של ארץ־ישראל. במלחמתו ברב סעדיה גאון בקשר להבדלי החישובים בדבר קביעת הלוח ביקש בן־מאיר להכריע בכוח אותה מרות קדומה. והא ראייה: במכתב שני הוא חוזר ומדגיש, ש"אין רשות לאדם מישראל להשיג גבול ראשונים"; "הרשות לחבורת ארץ־ישראל על חכמי בני הגולה, ואין לבני הגולה רשות על בני ארץ־ישראל... ולא גראתה ולא נשמעה מעולם לבני הגולה להורות או לדון או להעמיד רשות להם את בני ארץ־ישראל"⁹⁴ (השווה: "אם עיבורה בחור" אינה מעוברת"; סנהדרין פ"א, ה"ב; נדרים, סוף פ"י).

ב"אבותיכם נ"ג היו מקבלים הכרזת הר־הזיתים, ומעולם לא שינו אבותיכם נ"ג זה המנהג ולא החליפו חוק" נתחון אפוא הגאון בן־מאיר לעבר הרחוק, ומכאן, שגם העלייה אל הר־הזיתים, ועמה התפילות, העצרות, החגיגות וההכרזות עתיקות־ימים היו, ואפשר ששרשו נעוץ בתחילת התקופה הערבית.

92. ידיעות, יג, תשי"ז, עמ' 160.

93. ספר היישוב, ב, עמ' 101, סימן 6.

94. שם, עמ' 102, סימן 7.

חנייתו בימי כיבוש ירושלים באותו הר⁹¹. על־כן קשה, כמדומה, לייחס את דבריו הנזכרים של תיאופאנס, שהם מפורשים למדי, לזמנו של המחבר מראשית המאה ה'ט' ולקשור אותם באיזו שעת־כושר, שבה "בחרו היהודים את כנסיית העלייה כמטרה לנקמה בנוצרים", ובעיקר לתחילת העלייה אל הר־הזיתים ולעריכת תפילות וטכסי חג הושענא־רבא בראשית אותה מאה דווקא.

מתוך המדריך שלנו ניתן ללמוד, שהעלייה להר־הזיתים לא היתה מותנה בהכרח בגירוש היהודים מעל שערי הר־הבית, שהרי היתה סיבה מספקת בלא־הכי להפכו למקום תפילות ועצרות – והיא קדושתו היתירה כמקום "מעמד השכינה" לאחר פרידתה מעל הר־הבית. ומה גם שמעל הר זה היו המתפללים יכולים להשקיף על מלוא שטח מחמדיהם שנלקח מהם, מה שאין כן מן השערים עצמם, אפילו בתקופה שבה הותרה ליהודים הכניסה לתוכם. כאמור, היו עשויות "השתחווייתו של דויד בראש ההר לאלוהים" וקבאתם של היהודים בכנסיית העלייה בראש ההר להניעם "לקנות את הר־הזיתים" בסמוך לכיבוש הערבי, שבו עדיין נשאו היהודים חן מלפני הכובשים המוסלמיים. על "קנאה" זו מעידה במידה מסוימת האבן – שארכה י' אמות, רחבה אמתיים ועבייה אמתיים – שציינה את מקום "מעמד השכינה", שהרי בכנסיית העלייה הצביעו, כאמור, כבר מן המאה ה' ואילך על האבן שממנה עלה ישו השמימה.

בהסתמך על המדריך מקבלים אף דבריו של הגאון הארץ־ישראלי בן־מאיר, בר־פלוגתיה של רב סעדיה גאון, על "הדום רגלי אלוהינו" ועל "הכרזות הר־הזיתים" בדבר לוח השנה ועיבור השנים משמעויות העשויות לאשר את קדמות העלייה המסורתית אל הר־הזיתים.

ח. ז. הירשברג מסיק מטענתו של בן־מאיר: "אבותיכם נ"ג היו מקבלים הכרזת הר־הזיתים ומעולם לא שינו אבותיכם נ"ג זה המנהג ולא החליפו חוק", ש"שני דורות לפני עלותו על כסא הגאונות, ז"א ממחצית המאה ה'ט' לספה"ג – אך ייתכן, שעוד דור לפני־כן – התחילו עורכים

91. אל־מקדיס, עמ' 172.

התעודה T-S Arabic 53²

דף א', צד פנים

..... פהדא אלחד בקי מגד בנאה

שלמה שערי חלדה ואלערב יסמונהא

אבואב אלנ[בי] ופי דאכ[לה] חגר יסמונה אלשמסה ותם עמוד

פי וסט אלאקבא אלתי תחמל פי וסט אלמסגד אלדי ירגוז פיה ישמעאל

5 דורה נב שברא ודלך אלמוצע יסמונה אלאבול[אב אל]משנה והיא

[יו]שבת בירושלם במשנה ואלאבואב פי אל[חא]יט אלקבליה יקאל

[לה]ם אבואב אלאכמאס ודאר אלאכמ[אס ב]ין ידיהם והי תסמא

חצר בת [שבע] ואלאכר יקאל לה בלסאן אלאבא שער המים

ושער השיר ושער הנשים ואלרכן אלמטל עלי נחל קדרון [והי]

10 קרן העופל ותחת [מן] ואד גהנם והו עין אלשרק ופי אלחא[יט אל]

שרקי אליה [ב]אבין [י]קאל להם באבין אלרחמה ואסמהא [ש]ער

- נִקְוֶרָה... כהן גדול מטהר את הזבים ואת הזבות [ואת]
 המצורע ומשקה את הסוטה וכאן פי אלקדים תם באב
 יסמי שער המזרחי וברוב העונות צאר אליום מי עא...
 15 ואלקדר ופי הדא אלחד הר הזיתים יטלע אליה אול טלוע
 יד אבשלום מבניה מדורה ועלוהא דקיק עלי מתל קמקם
 אלב[ית] וגטאה ולדלך יסמונה אלערב אלקמקם ואלטריק ללקבור
 קבר [אר]גן היבוסי והו חגר ואחד ואלחיטאן במא תדור [אל]טול
 כ [ראע] ופי ערץ יב וסמך פמן חגר ואחד יתצל איצא מא גארה
 20 [מן] חגר ואלחד סקפהא וספלהא וחיטאנהא ועמדהא...

דף א, צד אחור

- מן חגר ואחד ועליהא
 כניסה יעקב אכו אלמסי[ח]
 אלכנאיס אלדי בנאהא של[מה]... תחת... מואב
 וגאנבהא נכלה נאבתה... אלאבא אן דלך אלמוצע
 25 יואזי שער גיהנם ועלי מא קאל כי שם אשב לשפט
 את כל הגנים וען יסארת אלטריק כניסה אכרי הי אלדי
 בנא שלמה איצא לכמוש תועבת בני עמון
 תטלע אלי הר הזיתים פי חגר טולה י אדרע פי ערץ
 דראעין פי סמך דראעין הו כרסי הראיס והו מנצוב
 אלמוצע אן וקף אלכבוד ג סניץ ונצף [פי] הר הזיתים אלי
 30 [מא]כרבת ירושלם עלי מא קאל ויעל כבוד יי מעל [תוך]
 העיר ויעמד על ההר אשר מקדם לעיר וסתם ועוד
 ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים וגו
 פי ראס אלגבל ו צהאריג ואתנין ותלתין אצל זיתון
 35 דרג עדדה שצה דרגה שטה עדד
 אים אלסנה אלשמסיה ותלתין ללשהר אלזאיד אדר
 שני ואלערב יסמונה דרג אלסנה ואסמהא מעלה
 הזיתים עלי מא קאל ודייד עולה במעלה הזיתים
 עולה ובוכה ופי אכר הדא אלדרג קצר עזיה
 40 [אל]די יסמא בית החפשית ואלערלים...

דף ב, צד פנים

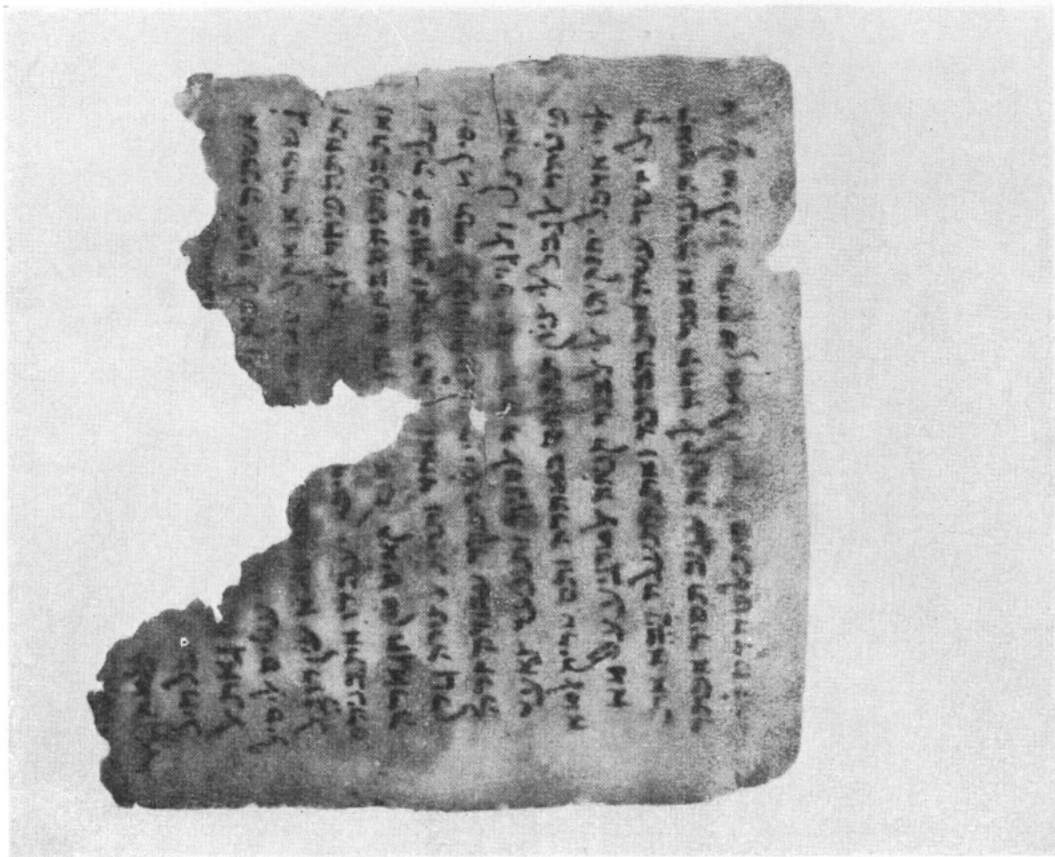
- פלמא גאר
 בלחיל
 אדא גאת אל
 אשתיה יפיר אלמא... ועטים אלי סיל
 45 ג שהור או אקל... יסמא עין רוגל
 ותחתה פי חד אלגבל [מוצע... אל]די כאן יעבירו את בניהם
 ואת בנותיהם באש והו... מקאם קאים מן חגארה
 ועליה ז בית ואחד דאכל[ל] ואחד ותחת אלצורה גורן
 ויסיל מן תרי אלצורה מא... ייעקר עבודה זרה
 50 מארצנו ואלגיים יסמנה דיר אלסניה ותצעד צאעד
 פי טהר אלגבל אלי ציון תנחום במהרה והם טריק אלמא
 אלדי אדכל יחזקיהו אלי אלבלד קנאה אלמרגיע עלי מא
 קאל ואשר עשה את הברכה ואת התעלה ויבא את
 המים העירה ואמר הדא אלקנאה עניב תסיר אכתר
 55 מן אלף מיל ואלטריק מן אצל אלמא אלי בית אלטהר...

2. דף א צד אחר

1. דף א צד פנים

1. דף ב, צד פנים

2. דף ב, צד אחורי

י. ברסלבי — מדריך ירושלים מן הגניזה הקאהירית